

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

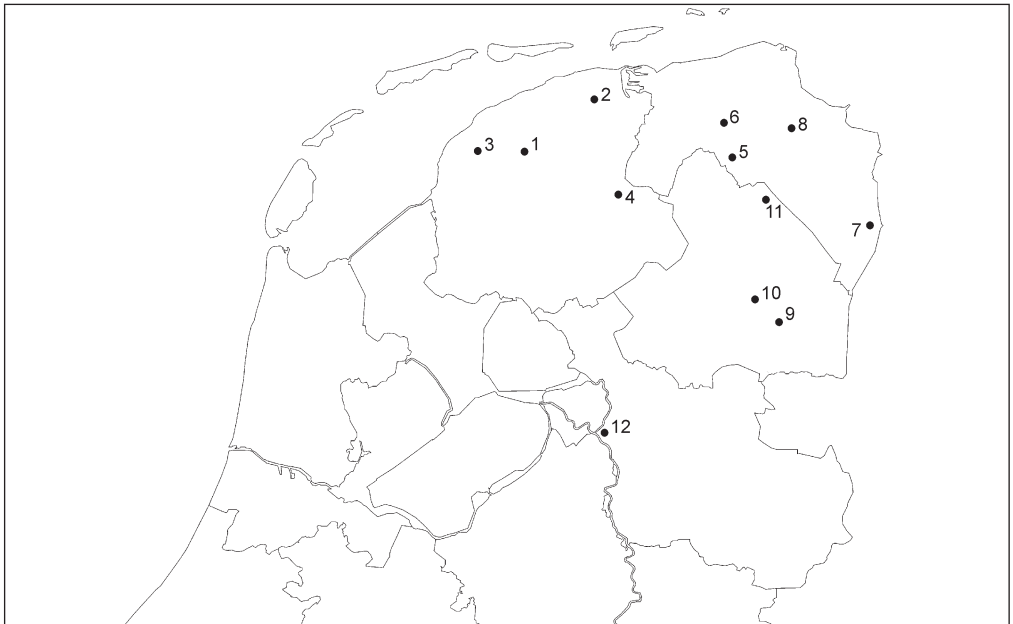
& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

BIJZONDERE VONDSTEN BIJ HARSSENS (GR.)

B.H.C. Westerink & E. Taayke

Ruim 1 km ten zuiden van Adorp bevindt zich de borgplaats Hars(s)ens (fig. 1). In het terrein zijn de contouren van de grachten en de fundamente van twee generaties borgen (Hars-sens I en II) bewaard gebleven (Formsma *et al.*, 1987). Eind maart 2005 heeft de stichting Landschapsbeheer Groningen de borgplaats opgeknapt. Een boerderijtje werd afgebroken, de mestplaat weggebroken, de bomen gesnoeid en de binnenste en buitenste grachten van Hars-sens II werden uitgebaggerd. Er zijn informatiepanelen geplaatst en er werd een parkeerplaatsje aangelegd. Een betonnen fietspad verbindt inmiddels de borgplaats met de Pad-depoelsterweg (fig. 2). De eigenaar van het terrein is de stichting het Groninger Landschap. De stichting is voornemens het boerderijtje – een 19^e eeuwse koemelkerijtje – in oude stijl te herbouwen. Tijdens de opknopbeurt is het archeologisch adviesbureau RAAP aanwezig geweest. Ter voorbereiding heeft het bureau in 2004 weerstandmetingen gedaan waarmee de fundamente van de 16^e eeuwse borg (Hars-sens II) werden opgespoord en de oorspronkelijke loop van de binnengracht werd vastgesteld (Schiferli, 2004).

De opknopbeurt vond plaats in maart 2005 onder moeilijke omstandigheden. Het vroom die dagen nog flink en er lag sneeuw. Tijdens het grondverzet raakte het terrein geheel besmeurd met moeilijk begaanbare, zware klei. Enkele weken nadat de grondwerkers hun arbeid hadden verricht en de voorjaarsregens het terrein hadden schoongewassen bezocht één der auteurs (BHCW) het terrein en deed een aantal vondsten. Op het terrein en langs de vergraven taluds van de grachten werd een groot aantal aardewerkscherven aangetroffen. Naast

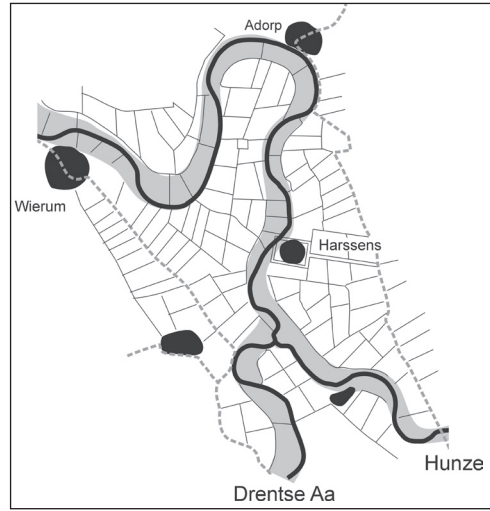

Fig. 1. De positie van de Hars-sens ten opzichte van de omringende wierden. Deze woonplaatsen ontstonden langs de oevers van de voormalige Hunze en Drentse Aa. Met grijs is het middeleeuwse (destijds bedijkte) stroombed aangegeven (fig. B. Westerink).

scherven daterend uit het begin van de jaartelling werden middeleeuwse kogelpotscherven verzameld. Deze vondst is niet opmerkelijk, want de borgplaats Hars-sens bevindt zich op een oude wierde die deel uitmaakt van de wierdenreeks Adorp-Sauwerd-Wetsinge-Winsum etc. die ontstond langs de oostelijke oever van de voormalige Hunze. Ook in het verleden zijn scherven uit deze perioden verzameld (Miedema, 1983). Tevens werden voorwerpen aangetroffen die herinneren aan de verdwenen borg Hars-sens II, zoals kloostermoppen, dakpannen, leistenen dakbedekkingen, fragmenten van plavuizen en veel roodbakend aarde-

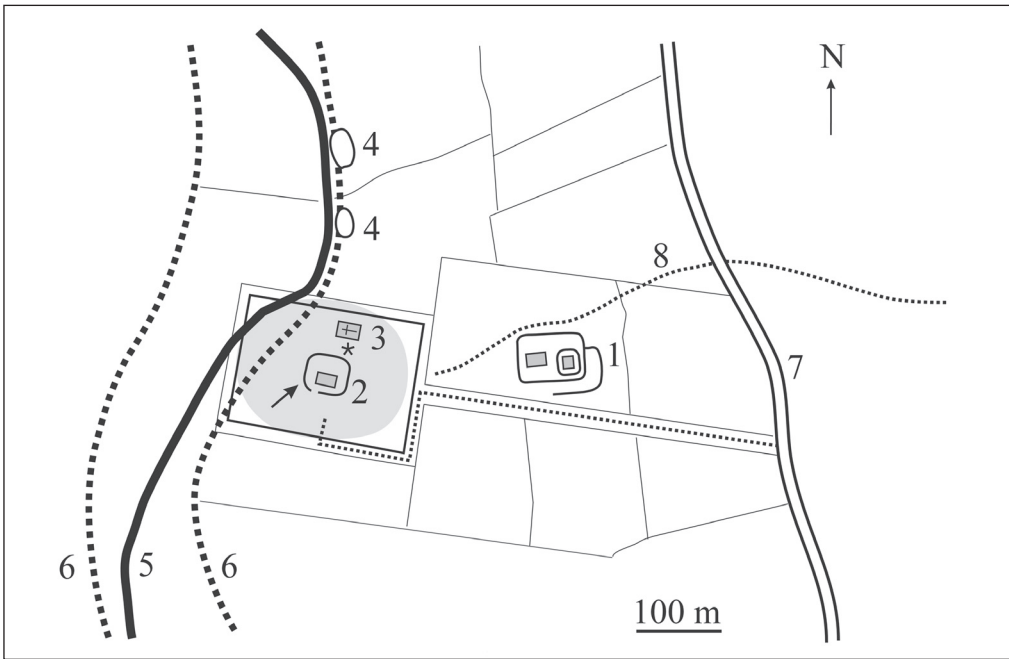

Fig. 2. Huidige situatie bij Harssens. 1. grachten en behuizingen van Harssens I; 2. binnengracht en behuizing van Harssens II; 3. vermoedelijke locatie van de kerk; 4. restanten van steenovens; 5. restant van de stroomdraad na afdamming en opslibbing van de Hunze; thans het Selwerderdiepje; 6. tracés van de voormalige dijken, waardoor destijds het stroombed van de Hunze werd begrensd; 7. provinciale weg Groningen-Adorp-Sauwerd- Winsum; 8. oude verbindingsweg. De pijl geeft de plek aan (in de binnengracht) waar het Ruinen-Wommels aardewerk werd aangetroffen. De begraafplaats is met een ster weergegeven (fig. B. Westerink).

werk. Voorts twee bodems van wijnflessen, een tinnen lepel en een zalfpotje.

Onder in het talud van de binnengracht bevonden zich scherven van donkergekleurd hardgebakken aardewerk. Het baksel was gemagerd met steengruis, waaronder glimmer dat een opmerkelijke goudglans vertoonde. Consultatie van G. Kortekaas en E. Taayke wees uit dat het aardewerk uit de vroege ijzertijd, het zogenaamde Ruinen-Wommels I betrof. De dagen daarna heeft de heer K. Heerema uit Bedum (die in zijn jeugd dikwijls op Harssens logeerde) veel van dit materiaal verzameld. Verspreid over het terrein werden vele tientallen fragmenten (“een emmer vol”) van dit type aardewerk geborgen. De graafmachine had kennelijk veel materiaal uit de binnengracht over het borgterrein verspreid.

Sommige scherven waren voorzien van een decoratief patroon.

Ruinen-Wommels aardewerk

Het verzamelde vondstmateriaal reikt van de vroege ijzertijd (800-500 v.Chr.) tot de nieuwe tijd (vanaf 1500), maar het wetenschappelijke belang geldt vooral voor de oudste vondsten. Deze behoren tot het type Ruinen-Wommels I / type G1, dat ongeveer dateert tussen 600 en 400 v.Chr. Het betreft aardewerk met een gladde hoge hals, een duidelijke halsafzet en soms voorzien van geometrische lijnpatronen.

Het op de foto getoonde exemplaar, hard gebakken en met steengruis gemagerd, laat een kenmerkende wijze van versieren zien: drie horizontale groeven met daaronder schuin geplaatste bundels (fig. 3). Bij het trekken van

Fig. 3. Scherf Ruinen-Wommels 1 aardewerk (foto B. Westerink).

de groeven werd de spatel aan de bovenzijde relatief diep ingedrukt. Bovendien is een klein bandoor op de overgang schouder-hals aangebracht. Al deze kenmerken treft men aan bij aardewerk uit een aantal vroege, 6^e-eeuwse kweldernederzettingen – nog geen terpen! – in Friesland en het naburige Duitse Reiderland. Vergelijkbare vondsten in Groningen stamden tot dusver uit De Brilllerij (ZW van Garnwerd) en vooral Middelstum-Boerdamsterweg, waar ze bij een opgraving in de jaren '70 in flinke aantallen zijn aangetroffen. Het centrum van de verschillende stijlelementen moet gezocht worden in Niedersachsen.

De term Ruinen-Wommels werd destijds, begin jaren '60, door Waterbolk geïntroduceerd om een trekrichting aan te geven, van het zand naar de klei. Het leefmilieu op het Drents Plateau werd bedreigd door veengroei en zand-

verstuivingen, de kwelders boden nieuwe mogelijkheden en dus verhuisden de zandbewoners naar de klei. Echter, naderhand is gebleken dat deze migratie pas in een latere fase van de ijzertijd plaatsvond. Bovendien kent het in Drenthe in grote aantallen voorkomende Ruinen-Wommels I geen geometrische versiering en zijn de potten vaak voorzien van knoppen in plaats van oortjes. Harssens ligt relatief dicht bij de Hondsrug, maar het is tamelijk zeker dat de eerste bewoners de Hunze ópvoeren, in plaats van af.

Andere scherven met lijnversiering, of indrukken op de rand, eveneens hard gebakken en met steengruis gemagerd, wijzen er op dat genoemde scherf geen geïsoleerde vondst genoemd mag worden. De vondst van het vroege ijzertijd aardewerk is de eerste op de oostoever van de Hunze. De woonplaats Harssens neemt

ten opzichte van de oude loop van de Hunze en de Drentse Aa een strategische plaats in, maar ook de naburige wierden zoals Adorp en Wierum hebben een duidelijke relatie met de voormalige waterlopen (fig. 1). Het is niet onwaarschijnlijk dat ook deze dorpen reeds in de vroege ijzertijd bewoond waren. Een recente studie heeft aangetoond dat Wierum tenminste in de 4^e eeuw voor Christus bewoond was (Nieuwhof, 2006). Het overige aardewerk dat in het voorjaar van 2005 bij Harssens werd gevonden dateert uit latere perioden. Enkele schaalfragmenten dateren uit de midden ijzertijd, een standvoet is mogelijk van Angelsaksische oorsprong (5^e eeuw n.Chr.), en de kogelpotfragmenten met schelpmagering wijzen op bewoning in de vroege middeleeuwen (9-10^e eeuw n.Chr.). Deze vondsten tonen aan dat, voordat de borgheren hier arriveerden, de locatie reeds verschillende bewoningsfasen had gekend.

Het kerkhof van Harssens

Een tweede interessante vondst deed zich voor aan de noordzijde van de uitgegraven binnengracht. Hoog in het talud en dicht onder het maaiveld was over een afstand van ca. 15 meter veel menselijk botmateriaal zichtbaar. Bij oppervlakkige beschouwing was een vijftal skeletten herkenbaar. De vondst werd gerapporteerd aan de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Naar aanleiding van de melding heeft de ROB de vindplaats bezocht en een deel van de skeletten geborgen. Het botmateriaal is nader onderzocht (Ten Anscher *et al.*, 2005). De menselijke resten bleken afkomstig van minimaal tien begravingen. Hieronder bevonden zich mogelijk acht mannen, één vrouw en één kind. Twee individuen hadden gebreken (*hypoplasie* en *anemie*) die mogelijk ontstaan zijn door ziekte en/of voedsel-schaarste. De ligging van de skeletten op de rug en oost-west georiënteerd met het hoofd in het westen, geeft aan dat we hier te maken hebben met een christelijke begraafplaats. Een datering in de 14^e of 15^e eeuw lijkt het meest

waarschijnlijk. Ook de afwezigheid van cariës is in overeenstemming met deze datering. Gezien de ligging van het botmateriaal is het waarschijnlijk dat de menselijke resten al bij de oorspronkelijke aanleg van de gracht in de 16^e eeuw zijn verstoord.

Het is zeer waarschijnlijk dat het hier gaat om het kerkhof van de verdwenen kerk van Harssens. Het is niet bekend wanneer de parochie Harssens werd gesticht. De naam Harssens komt al rond 1000 voor (als Harsingi) in het register van het klooster te Werden. In 1365 was Harssens zeker een zelfstandige parochie met een kerk en een steenhuis (Harssens I). Toen in 1540 de borg Harssens II verrees, werd het kerkgebouw in het borgterrein opgenomen. Een gracht scheidde beide gebouwen. Na de reductie werd Harssens kerkelijk met het naburige Adorp gecombineerd. Op de Coenderskaart uit 1677 is een vage afbeelding van de kerk te zien. De kerk van Harssens is rond 1800 afgebroken. In november 1800 verkocht Jan Rienders, de kerkvoogd van Adorp en Harssens, een lapje grond in 't Harsensbosch onder de naam " 't Kerkhof".

Nu de locatie van het kerkhof bekend is kan de plaats van het kerkgebouw worden bepaald. Deze zal in de onmiddellijke omgeving van het kerkhof hebben gelegen. De noordzijde van Harssens II (fig. 2) is de meest waarschijnlijke locatie. Een weerstandsmeting van dit terrein zou uitsluitel kunnen geven.

Summary: Unusual finds from Harssens (Groningen)

In the early spring of 2005, archaeologically supervised earthmoving work took place at the site of a manor-house at Harssens, formerly a dwelling mound. During and especially after the digging, archaeological finds from several periods came to light. The older finds consist of rare, geometrically decorated sherds from the Early Iron Age (Ruinen-Wommels I / G1). From a much later period, when Harssens had a church and a cemetery, there were several skeletons. The latter were collected by the ROB and studied. The church was demolished around 1800.

Literatuur

Anscher, T.J. ten *et al.*, 2005. *Borgterrein Harsens te Adorp, gemeente Winsum*. RAAP-rapport 1196.

Formsma W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol & A. Pathuis, 1987. *De Ommelander Borgen en Steenhuizen*. Assen/Maastricht.

Miedema M., 1983. *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen*. Dissertatie VU Amsterdam.

Nieuwhof, A., 2006. *De wierde Wierum*. Groningen.

Schiferli, R., 2004. *Borgterrein Harsens te Adorp, gemeente Winsum*. RAAP-rapport 1077.